

TE TARI AROTAKE MĀTAURANGA
Education Review Office

Te Kahu Whakahaumarū

Ngā mahi a te rāngai mātauranga Māori

---

*“Ko te kahu whakahaumarū,
Nā rau ringa i oti ai,
Hei tauāwhirotanga mō te katoa.
Ko ōna whenu ko te aroha nui,
Ko te mahitahi,
Ko te manaakitanga.
Ko tōna tāniko ko te reo Māori,
Ko ngā tikanga Māori,
Ko te mātauranga Māori.
Ehara tēnei kahu i te kahu nō nāianeī,
He kahu tuku iho,
He kahu puipuiaki,
He kahu nō ngā tīpuna i te pō.
He kahu whakahaumarū i ngā mokopuna,
He kahu whakahaumarū i ngā tūmanako,
He kahu whakahaumarū i te ao Māori e”*

Te Kahu Wakahaumarū – Ngā mahi a te rangai mātauranga Māori

Published December 2020

© Crown Copyright

ISBN 978-1-99-000237-3 (digital) | ISBN 978-1-99-000241-0 (print)

Except for the Education Review Office’s logo used throughout this report, this copyright work is licensed under Creative Commons Attribution 3.0 New Zealand licence. In essence, you are free to copy, distribute and adapt the work, as long as you attribute the work to the Education Review Office and abide by the other licence terms. In your attribution, use the wording ‘Education Review Office’, not the Education Review Office logo or the New Zealand Government logo.

Wāhinga kōrero

Ko te tamaiti te pūtake o te kaupapa.

Ko te mātauranga
kounga tētahi
mōtika mā ia
tamaiti, mā ia
rangatahi kei
Aotearoa, ā, ko
te tūāpapa o
taua mātauranga
kounga, ko ngā
taiao e noho ai
te ākongā me
ōna huanga ki
te pūtake o te
kaupapa.

Ko ngā ratonga
mātauranga
angitu, ko ērā
ka manawanui
ki te kōkiri i ngā
kaupapa kia
anga whakamua
ai, ā, mā ngā
taunakitanga e
whai ahunga,
e whai
whakataunga.

I whāia tēnei arotake e Te Pou Mataaho, te rōpū arotake, rangahau hoki a Te Tari Arotake Mātauranga me Te Uepū ā-Motu, te rōpū arotake ā-motu a Te Tari Arotake Mātauranga, ki te whakaputa i tētahi kohinga taunakitanga e kitea ai ngā pānga tōmua o te Mate Korona ki te rāngai mātauranga reo Māori, me ngā rautaki i whāia ai e taua rāngai.

Nā te Māori anō te huarahi arotake i waihanga, mā te Māori anō, mō te Māori anō me tōna reo. Ka whakautea, ka whakamanahia hoki ngā mātāpono o ngā wāhanga motuhake o te rāngai nei, o Te Rūnanganui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa, o Ngā Kura ā-Iwi o Aotearoa, o Ngā Kōhanga Reo, o Ngā Puna Reo me Ngā Whare Kōhungahunga, ā, i kōkiritia i runga anō i aua mātāpono. Ka tapā ēnei rōpū whakahaere he hoa arotake i roto i te pūrongo nei. I kohikohia ngā kōrero i ngā ākongā rātou ko ngā whānau, ko ngā kaiako, ko ngā kaimahi, ko ngā kaiārahi, ko ngā hapū, ko ngā māngai o ngā iwi anō hoki.

Kua aua atu te rāngai mātauranga reo Māori e whakapau kaha ana kia whai oranga ai ngā tamariki Māori me ō rātou whānau. He tino tauira ēnei kitenga o te mahitahi a te rāngai ki ngā hāpori ki te urupare wawe atu ki ngā tini wero i ara ake i te wā o te Mate Korona, me te whakapau kaha tonu kia whai oranga ai ngā ākongā, ngā whānau, ngā hapū me ngā iwi.

Kei roto i te pūrongo nei, ka kitea kua puta mai ngā ākongā i tēnei āhuatanga, ā, kua nui ake te ora, kua nui ake hoki te hua ako i tēnei wheako. I tautoko ngā kaiārahi me ngā kaiako i ngā ākongā me ngā whānau nā te mahitahi, nā te tauawhi hoki i a rātou i runga anō i te whanaungatanga me te manaakitanga. Ahakoa ngā tōritenga i te korenga o ngā rauemi me te korenga o ngā taputapu matihiko, i kitea e ngā kaiārahi, i kaha kē atu te arotahi mai a ngā ākongā me ngā whānau i te taunga mai o te ako tawhiti.

He pitomata kei tēnei pūrongo ki te whakaaweawe i te rāngai mātauranga whānui. He paeārahi e piki ake ai te arotahi mai a ngā ākongā, e piki ake ai te aronga ki te oranga i roto i ngā urupare ki ngā kaupapa whawhati tata. Waihoki, ka whakaaweawe pea ngā kitenga a te rāngai mātauranga reo Māori i ngā mahi whakaako a te rāngai mātauranga reo Pākehā kia angitu ai ngā ākongā Māori kei reira e ako ana.

Te Awarua - The Camp

Te Awarua was the first Maori settlement in New Zealand in 1840. It is described as the birthplace of the New Zealand nation. The first Maori settlement in the East Coast. He also has strong ties with the Ngāi Tahu people of Buller where he grew up.

After leaving school Te Awa became interested in carving and developed his own style while training.

Rangitane legend of Okatia

As the mountain stood his progress he decided to force his way straight through. So he cut the path of earth and rock to him by cutting right through. His content with his efforts he again continued on westward until he reached the ocean.

This is how the Tararua and Ruahine Ranges were separated and also how the Pahurangi was created in memory of the when Te Awa was the blowing current of the sea.

Okatia

Ko Te Awhi te tāwhiri Tararua me Ruahine.

Ko Okatia te tuhi takaoko e Okatia.

Ka oreore ka karawhi i a Okatia e haereore.

Ka roa, i ka tae atu haere. Akina ana e

Nā tērā i māhewe a Manawatu. Ko Te A

He toka tapu kei w tātanga mā Te Awhi Ahu a Tūranga e hi

Whakarāpopototanga

Ka tūtohu tēnei arotakenga i ngā ritenga nō te whānuitanga o te rāngai mātauranga reo Māori, ka tīpako hoki i te hua o ngā akoako i roto i te reo Māori, i ngā tikanga Māori, nō te ao Māori, he mātauranga Māori hoki. Ka tūtohu tēnei rangahau i te kounga o ngā mahi me ngā wero i whakararu i te rāngai mātauranga reo Māori hei uruparetanga ki te noho taratahi:

Te Ahi Kōpae:
ngā kaiārahi

Whānau, hapū, iwi:
ngā hapori mātauranga reo Māori

Ihonui:
te aro me te nui o te tauawhi i te hauora o te tangata

Te Pūāhuru:
ngā tautoko ngaio i ngā kaimahi me ngā kaiako

Te Māpura:
ngā auahatanga i roto i ngā mahi akoako

ngā tōritenga me mātua whakatika

I whakatinana ngā kaiārahi i ngā āhuetanga katoa o te mahitahi, arā, te kawē ngātahi, te mahi ngātahi me te aro ngātahi. E ai anō ki ngā kaiārahi, ko tā rātou mahi he kōkiri i ngā mahi a ngā whānau, a ngā iwi, a ngā hapū, a ngā hapori, a ngā rōpū whakahaere ki te whakatinana i ngā tūmanako me ngā wawata kia taurite ngā angitutanga a ngā ākongā.

I whakatinanahia te tino rangatiratanga me te mana motuhake e te rāngai mātauranga reo Māori mā te mahitahi, mā te whakawhiti kōrero ki te taha o te whānau, o te iwi, o te hapū, o te hapori, o ngā kaihautū o ngā rōpū whakahaere anō hoki. Nā reira i hua mai ai ngā taiao ako e tino tautoko ana i ngā ākongā, ā, i hua mai ai hoki te nui o te arotahi mai a ngā ākongā me ngā whānau.

Ko te oranga tinana, oranga hinengaro me te oranga wairua o ngā ākongā, o ngā kaimahi, o ngā whānau, o ngā iwi me ngā hapū i tino whakahirahira ki te rāngai mātauranga reo Māori. Ko tētahi atu aronga matua, ko te whakapau kaha ki te whakawhitiwhiti kōrero tētahi ki tētahi e whai tauawhi ai ngā tini hiahia o ngā ākongā me ngā whānau.

I tukua ngā mema o ngā rōpū whakahaere me ngā kaiārahi o te rāngai mātauranga reo Māori i te tautoko tino whai hua ki ngā hapori, i runga anō i ngā kupu ārahi a Te Tāhuhu o te Mātauranga. Nā tēnei, i tika ai ngā whiriwhiringa whakaaro hei tautoko i ngā kaiako, i ngā ākongā, i ngā whānau anō hoki. I whai ngā rōpū whakahaere ki te whakarato i ngā whakangungu ngaio hei tautoko i ngā kaiako i roto i ngā mahi matihiko kia eke ai ngā mahi whakaako i ngā ākongā.

I mārama te kitea o te auaha i roto i ngā mahi whakaako i roto i te rāngai mātauranga reo Māori. Nā ngā whanaketanga i te ao matihiko i hua ai ngā mahi whakaako hou me ngā auahatanga mīharo me te whai atu anō i te whāinga nui, kia whakatairangahia te reo, ngā tikanga me te mātauranga Māori. I auaha ngā mahi a ngā kaiārahi ki te tuariari i ngā kawenga mahi a ngā kaimahi, pēnei i te panoni i ngā hōtaka me ngā wātaka, i te whakatairanga hoki i te whai wāhitanga o te whānau ki roto i ngā mahi whakaako anō hoki. I whai pūkenga ngā tamariki ki te whakahaere i a rātou anō me ā rātou mahi akoako.

Ko tētahi take nui ko te korekore o ngā āhuetanga matihiko. E ai ki ngā kaiārahi, he uaua te whakaako i ngā ākongā i te korenga o ā rātou taputapu matihiko, ā rātou hononga ipurangi hoki. He tokomaha tonu ngā ākongā i raru i te korenga o rātou i āhei ki te whakawhitiwhiti kōrero ki ngā kura, ki ngā ratonga mātauranga rānei. I te nuinga o te wā, kāore i hāngai ngā kōputu rauemi i tukua ki te rāngai mātauranga reo Māori mā ngā ākongā, kāore hoki i tika hei whakatairanga, hei hāpai i te reo, i te ahurea, i te tuakiri. E ai ki ngā kaiārahi, he nui ngā rautaki rerekē i whakamahia ai e rātou ko ngā kaiako ki te whakatika i tēnei raru, mā te whakamahi i ngā kaupapa rerekē me ngā rautaki rerekē ki te tuari, ki te tūhono, ki te whakawhiti kōrero ki ngā ākongā me ō rātou whānau.

He kupu whakataki

Kāorehā e matapaetia ngā kaupapa i heipū mai i te tīmatanga o te tau 2020. Mō te nuinga, ko te Mate Korona te tohu o ngā wero ki te oranga o te tangata puta noa i Aotearoa, i te ao anō hoki. Nā te mate urutā i piki ai ngā taumata ōhiti ā-motu. I te 25 o Maehe 2020, ka noho taratahi te motu whānui i te taumata ōhiti tuawhā, me te ohore hoki.

Mō te rāngai mātauranga, i kati ngā ratonga mātauranga katoa, ā, i raru hoki te taha ki te whakaako i ngā ākonga me ō rātou hauora. Ka mutu, kāore i tino mōhiotia i tērā wā ka pēhea te roa o tērā momo noho. He mea nui i tērā wā, kia wawe te huri a te tangata i runga anō i ngā panonitanga o te wā me te kōkiri hoki i ngā kaupapa e whai akoranga ai, e whai oranga ai hoki ngā ākonga i tā te rāngai i āhei ai ki ō rātou ake kāinga huri noa i Aotearoa.

Hei urupare ki taua āhuetanga, ka kōkiri a Te Tari Arotake Mātauranga i tētahi hōtaka mahi kia mārama ake ai ngā urupare a te rāngai mātauranga reo Māori i te wā o ngā taumata ōhiti 1-4. Ko te rāngai mātauranga reo Māori te ingoa ka whakahuatia i roto i te pūrongo nei mō ngā ratonga mātauranga ka whakapūmau i te reo Māori, i ngā tikanga Māori, i te mātauranga Māori, i te ao Māori anō hoki.

Pūtake – He aha mātou i whai ai i tēnei kaupapa?

Ko te whāinga o tēnei arotakenga, kia mārama ake ai ngā pānga o te Mate Korona ki te whānuitanga o te rāngai mātauranga reo Māori. Ko te whāinga a Te Pou Mataaho, ko te kohikohi i ngā kōrero, i ngā akoranga, i ngā wero me ngā auahatanga nō ngā ratonga mātauranga reo Māori e kimi ana i te ara anga whakamua i roto i ngā taumata ōhiti 4-1. Ko te pūtake, ko te whakamatua i ēnei kitenga o tēnei arotake hei whakaawe i ngā whiringa whakaaro a te rāngai mātauranga reo Māori ki te hāpai tonu ake i ngā hua ako mā ngā ākonga me ō rātou whānau hoki.

Arotake – I pēhea te whakatutuki i tēnei arotake?

I kōkiritia tēnei kaupapa ki te taha o ngā hoa arotake o te rāngai mātauranga reo Māori. I ū mātou ki te mahitahi ki te iwi Māori mō te iwi Māori te take, mā te Māori anō me ōna mātāpono e kōkiri, ā, ko te reo Māori te reo matua.

Hei whakapūmau i te pono me te tika o te pūtake, i whakaritea ētahi ariā whānui e tūtohu ana i te mana motuhake o te rāngai mātauranga reo Māori. I whiriwhiria ēnei ariā whānui i roto i ngā whakawhitihiringa kōrero tōmua ki te taha o ngā rōpū whakahaere, i runga anō i te motuhaketanga o ia horopaki.

I mahitahi a Te Pou Mataaho me Te Uepū ā-Motu ki ōna hoa arotake – Te Poari Matua o Ngā Kōhanga Reo rātou ko Te Rūnanga Nui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa, ko Ngā Kura ā-Iwi o Aotearoa anō hoki. I whakatauhia kia aro tēnei rangahau ki te kohikohi i ngā mahinga auaha, i ngā māharahara, i ngā wero, i ngā kaupapa whakahirahira anō hoki. I whakaengia, ka kohikohia ngā kōrero, ka tuariria ai me kore noa e whakaawetia ngā whiringa whakaaro me ngā mahi whakaako ā tōna wā.

E toru ngā wāhanga o te ara arotake nei, hei whakapūmau i ngā mātāpono o Te Ao Māori. Anei:

1. Whanaungatanga
2. Whakaaetanga
3. Whakataunga

I whakaaetia hoki, ka whai wāhi ēnei mahi me ēnei kitenga ki ngā mahi ngātahitanga a Te Tari Arotake Mātauranga me te rāngai mātauranga reo Māori hei roto i te wā. Ina koa, te whai whakaaro ki ngā pānga i tēnei wā tonu, hei te wā e kainamu mai nei me te roanga ake o te wā anō hoki i raru ai ngā ākongā i te Mate Korona.

I puta i te arotake tōmua, he mea waihanga ki te taha o aua rōpū whakahaere, ngā ariā whānui nei:

- Te Ahi Kōpae: Ngā Kaiārahi
- Whānau, hapū, iwi: Ngā hapori o te rāngai mātauranga reo Māori
- Ihonui: Te aro me nui o te tauawhi i te hauora o te tangata
- Te Pūāhuru: Ngā tautoko ngaio i ngā kaimahi me ngā kaiako
- Te Māpura: Ngā auahatanga i roto i ngā mahi akoako

Tukanga Arotake

Mā te whakamahi i ngā ariā whānui hei tūāpapa, ka kōkirihia e te rōpū ngā arotake nui i aro ki ngā wāhanga matua e whā o te rāngai e whakakapi ana i ngā ratonga mātauranga Māori kotahi rau toru tekau mā rua kei raro i te mana whakahaere o Te Poari Matua o Ngā Kōhanga Reo, o Ngā Kura ā-Iwi o Aotearoa, o Te Rūnanga Nui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa, o ngā Puna Reo, o Ngā Whare Kōhungahunga anō hoki.

Ko tā te rangahau nei, he raraunga kounga me ngā raraunga tatau i puta i ngā pepa uiui, i ngā hui, i ngā uiui, i ngā tātaritanga pepa me ngā huitopa. I whakaritea ēnei ki te taha o ngā kaiārahi rātou ko ngā kaiako, ko ngā ākongā, ko ngā whānau anō hoki. I hāngai ngā uiui ki ngā horopaki motuhake. Waihoki, i āhei hoki ngā rōpū whakahaere ki te whakahoki kōrero, ki te tuku kōrero ārahi i te roanga ake o te mahi.

I tātarihia, i whakakaohia hoki e Te Pou Mataaho me Te Uepū ā-Motu ngā whakautu a ia wāhanga o te rāngai, ka whakaputaina ai ētahi pūrongo i whakatōpū i ā rātou wheako katoa e hāngai ana ki te pūtake o te arotake.

Kei te whakamānawa te pūrongo nei i Te Rūnanga Nui o Ngā Kura Kaupapa Māori, i Ngā Kura ā-Iwi o Aotearoa, i ngā Kōhanga Reo, i ngā Puna Reo, i ngā Whare Kōhungahunga anō hoki. Kei te mihiā ia rōpū i te manawanui ki te whakatinana i ngā mātāpono me ngā hononga ki ngā hapori kei reira rā rātou. Ahakoa he horopaki motuhake tō ia wāhanga o te rāngai, ā, he tino rangatiratanga, he mana motuhake anō ō rātou, ka whakapūtahingia ngā raraunga nei hei tautuhi i te whānuitanga o ngā pānga me ngā urupare a te rāngai mātauranga reo Māori e hāngai ana ki te Mate Korona.

Arotake – Te Rōpū Tīpako

Arotake – Te Rōpū Tīpako			
Reo Māori	Whanaungatanga	Whakaaetanga	Whakataunga
Puna Reo 30	Mahitahi, whakawhitinga kōrero me te tautoko a te katoa Whakaaetanga	Ngā kaiārahi me te tautoko a te whānau	Whakaaetanga
Kōhanga Reo 80	Mahitahi, whakawhitinga kōrero me te tautoko a te katoa Whakaaetanga	Te Tarahati ā-Motu o Ngā Kōhanga Reo, ngā kaimahi ā-rohe, te tautoko a te whānau	Whakaaetanga
Te Aho Matua Kura Kaupapa Māori 6	Mahitahi, whakawhitinga kōrero me te tautoko a te katoa Whakaaetanga	Te Rūnanganui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa me te tautoko a te whānau o ngā kura me ngā kaiārahi	Whakaaetanga
Ngā Kura ā-Iwi 8	Mahitahi, whakawhitinga kōrero me te tautoko a te katoa	Ngā Kura ā-Iwi, ngā whānau o ngā kura me te tautoko a ngā kaiārahi	Whakaaetanga

Ngā Kitenga

Te Ahi Kōpae: Ngā kaiārahi

Mārama ana te kitea o te hāngaitanga o tēnei whakataukī rongonui e kī nei, *'Ehara i taku toa i te toa takitahi, he toa takitini kē'*, arā, i tino whakatinanahia te mahitahi. I whakatauirā ngā kaiārahi o te rāngai nei i te whakaaro, kei runga anō i te taikaha me te kotahitanga o te katoa tōna mana ārahi i te iwi, ā, i pērā rawa i te wā o te mate urutā.

I te wā o te noho taratahi, i whakapau kaha ngā kaiārahi ki te whakawhiti kōrero, ki te whakapā atu ki te hunga whai pānga, ā, i tino whai hua hoki. Ko te whāinga, ko te whakatau i ngā māharahara me ngā āwangawanga, ko te whakawhanake i ngā hiahia o te wā kia mārama pū ai, ko te aroturuki i te hauora, ko te whakamauru i ngā kaupapa pūtea me ngā kaupapa kaimahi, ko te whakarite i ngā pūnaha mahitahi me te whakarite i ngā mahere me ngā tukanga hauora, whakahaumarū hoki.

Ko te ariā auau i hua mai rā i ngā whakautu a ngā kaiārahi, i whakapau kaha rātou ki te whai kia mahitahi ki ngā rōpū me ngā ratonga, mā reira rawa e whai ahunga ai ō rātou whakaaro. Ko ngā momo mahi hei whakatutuki i tērā, ko te whakatū hui mā te ipurangi ki te taha o te hunga whai pānga; te torotoro atu ki ngā ratonga kei ngā hapori me ngā tari Kāwanatanga whānui; te whakapūmau hoki i ngā hononga ki ētahi atu kaiārahi kei te rāngai.

Ka noho hoki ko ngā mātāpono o roto i te rāngai mātauranga reo Māori, pēnei i te whanaungatanga me te manaakitanga hei rautaki aromatawai, hei rautaki aroturuki, hei rautaki urupare hoki mā ngā kura me ngā ratonga ki te hauora o ngā kaimahi. Ka mārama ake ngā kaiārahi i te taumaha o ngā kawenga me ngā haepapa mahi i tau ki runga i ngā kaimahi, ina koa te wā o te noho taratahi. E hāngai ana tēnei ki ngā kaiako, ki ngā kaiwhakahaere me ngā kaiāwhina.

I mahitahi ngā kaiārahi, ā, i auaha hoki ngā mahi a ngā kaiārahi ki te whakarite tika i ngā kawenga mahi me te kawē tonu i ngā mahi whakaako mā ngā ākonga. Ko ētahi rautaki auau i kitea ai ki te rāngai, ko te panoni i ngā hōtaka me ngā wātaka, ko te whakatairanga i te whai wāhitanga o te whānau ki ngā mahi whakaako me te kimi ake i ngā whakangungu me ngā momo tautoko hāngai mā ngā kaiako.

Whānau: Ngā hapori o te rāngai mātauranga reo Māori

‘Ko te whānau i tēnei horopaki, e kōrero ana mō “te mana me te taikaha o te pū.” Ahakoa ka kīia mai rā ko te whānau ko te hūnuku, he hohonu ake te māramatanga o te rāngai mātauranga reo Māori nei ki taua kupu, i ahu kē mai i ngā wheako o te katoa, ngā tūmanakohanga o te katoa, ngā kawenga me ngā haepapa a te katoa anō hoki. Mā reira e pūmau ai te whakaaro, ko te whānau o te rāngai mātauranga reo Māori, ko ngā kaimahi kei te kura, kei te ratonga rānei rātou ko te marae, ko te hapū, ko te iwi, tae atu rā ki ngā whānau o ngā ākongā (he raukura ētahi), ngā ākongā kei te kura, kei te ratonga rānei i tēnei wā tonu nei. Ka kapi katoa i reira ngā mātua, ngā tuākana, ngā whaea, ngā mātua me ngā tīpuna anō hoki.

I te wā o te noho taratahi, i whakatinana ngā hapori Māori i tō rātou tino rangatiratanga me tō rātou mana motuhake. Mārama ana te kitea o tērā i roto i ngā kōrero a tētahi i whakautu mai:

“ Kāore mātou i whanga kia haere rā anō mai
tētahi atu ki te āwhina i a mātou – nā mātou anō
mātou i kuhu ki tā mātou i āhei ai. ”

I roto i te huhua o ngā kura, o ngā kōhanga, o ngā puna reo hoki, kite ai ngā whānau i te whakatinanatanga o te tauāki ‘nā te Māori, mā te Māori, hei Māori.’

Ko te ariā auau i whakahuatia ai e te huhua o ngā whānau i uiuia, ko te tino uaratanga o te mahitahi me te whakawhitiwhiti kōrero e tika ai te tautoko i te hunga me whai āwhina. He mea nui tēnei ki te whakamauru ake i ngā māharahara me ngā āwangawanga i roto i ngā hapori o te rāngai mātauranga reo Māori. He mea taunaki hoki tēnei e tētahi pānui nā te Tāhuhu o te Mātauranga i akiaki i ngā kaimahi o ngā kura me ngā ratonga ki te “noho tonu hei pou taimau mō ngā whānau me ngā tamariki”

Arā te nui o ngā kōrero e mea ana i whakatōpū haere ngā whānau i ngā rawa kia whai hua mātauranga ai ngā ākongā, ka mutu he whakamāmā i ngā taumahatanga pāpori i kaha rangona ai e ngā whānau. Kāore i kō atu i ngā ratonga reo Māori me te whānau whānui o te rāngai mātauranga reo Māori ki te whakapāho i ngā kōrero o te wā kia mārama ai ki ngā hapori, nā rātou anō i utu te whakaritenga o ngā kōputu rauemi, te whakatū wānanga ki te wherawhera i ngā tikanga me ngā tukanga mō te ako tawhiti, te whakarite i ngā rautaki e pūmai tonu ai te whanaungatanga me ngā herenga tangata, te whakarite me te harihari haere i ngā kōputu kai me ngā kōputu taputapu hauora, me te whakamārire anō i te iwi kia mauritau ai.

Ahakoā nā te Mate Korona i hua mai ai te huhua o ngā wero mātauranga, o ngā wero pāpori, o ngā wero hauora hoki, kitea ana te tino whai wāhi mai a te whānau i roto i ngā mahi ako a ngā ākongā.

Ka kite hoki ngā ratonga o te rāngai nei, i kaha ake ngā whānau ki te kuhu ki roto i ngā mahi akoako a ngā tamariki.

TE REO O
 TE WHĀNAU

“ I whai wā mātou ki te noho ki ngā tamariki me te ako ngātahi. ”

“ I tono āwhina au i taku Nana i ngā wā i raru au, engari i te nuīngā o te wā, i pai noa taku mahi takitahi. Arā aku huitopa, ā, i ngā wā i mahi au i aku mahi kura ka āwhina mai aku kaiako i a au. ”

TE REO O
 TE TAMAITI

Mārama ana te kitea o tēnei i roto i ngā āhuatanga mātauranga Māori, te reo Māori me ngā tikanga Māori. I eke ngā mahi akoako a ngā ākongā ki taumata kē atu i te nui o te arotahi mai a te whānau ki te kāinga.

TE REO O
 TE WHĀNAU

“ I aro mātou ki ngā kaupapa nui – arā te manawa me te wairua o te mokopuna. Mēnā kei te ora, kāore e kore ka tipu mātoro ā-hinengaro, ā-tinana. Ko te mahi i ngā mahi taketake – te aro ki te kaupapa – te reo me ōna tikanga. ”

Ihonui: Te aro me nui o te tauawhi i te hauora o te tangata

E ai ki te ao Māori he nui ngā wāhanga o te hauora – ko te taha tinana, ko te taha wairua, ko te taha hinengaro me te taha whānau.

E ai hoki ki ngā kaiārahi o te rāngai nei, ahakoa te nui o ngā haepapa ngaio i pīkauria tonuhia e ngā kaimahi, i pīkau hoki rātou i ngā taumahatanga o te mate urutā, ā, i pīkau hoki rātou i ngā haepapa a ō rātou whānau ake.

TE HAUORA O NGĀ KAIMAHI:

Ko ētahi rautaki i whakamahia ai hei whakamāmā i te taumaha o ngā haepapa a ngā kaiako, ko te panoni i ngā hōtaka ako me ngā wātaka ako. Ko aua panonitanga, ko ngā huitopa, ko ngā mahi akoako takitahi me ngā wānanga takirua i whakauruhia ai e ngā kaiārahi me ngā kaiako i runga anō i te tautoko a te rāngai me ngā rōpū whakahaere. I pēnei hei whakamāmā i te nui o te taumaha i tau ki runga i ngā kaiako me te whakamāmā hoki i te pau haere o te kaha o ngā kaiako. Anei he tauira o ngā āwangawanga o tētahi kaiārahi:

“ I whakapau kaha ngā kaiako ao noa, pō noa,
kāore hoki he whakatā i te wā o te noho
taratahi, ā, he nui te utu ki te oranga wairua. ”

He tokomaha tonu ngā kaimahi i tonoa, i roto i te wā poto, ki te whakarite me te whakahaere i ngā mahi whakaako tauhou katoa ki a rātou. Ka kimi, ka rapu hoki ngā kaiārahi me ngā rōpū whakahaere i ngā whakangungu me ngā tautoko hāngai mā rātou. I te nuinga o te wā, he whakangungu ngaio tēnei kia mārama ake ai, kia mātau ake ai te whakamahi i ngā taonga matihiko nei:

“ Kāore ngā kaiako i whakapono i te whai hua ā
rātou mahi, nō te mea kāore i tino matatau ki
te whakahaere i ngā mahi matihiko. ”

Ahakoa ngā uauatanga o te whakamahi i ngā āhuatanga matihiko, i rere ngā mihi a ngā kaiārahi ki ngā kaimahi, i te tere o te huri ki te mahi, i te auaha hoki o aua mahi. Ināianei, e whakapae ana te katoa kua rite ake rātou ki te tuku i ngā mahi akoako kounga ki te heipū he noho taratahi anō.

TE HAUORA O NGĀ ĀKONGA:

Ko te hauora o ngā ākonga tētahi aronga matua huri noa i te rāngai mātauranga reo Māori, me te tino aro ake ki te tūhonohono ki te tangata. Nā tēnei i pakari ake ai ngā hononga i waenganui i te ākonga me te kaiako; te ākonga me te taiao; te ākonga me te reo; te ākonga me ngā tikanga; ka mutu, te ākonga me te mātauranga. I runga i tērā, arā te huhua o ngā rautaki me ngā huarahi i whāia ai e ngā kaiārahi ki te tūhonohono atu ki ngā ākonga.

TE REO O
TE TAMAITI

“ He autaiā tonu ngā kaiako. I kaha
tā rātou tautoko mai i a mātou. ”

Ko te korenga o ngā whānau e āhei ki te totoro atu ki ngā taputapu matihiko me te hono ki te ipurangi ētahi raru nui mō te rāngai mātauranga reo Māori i te wā o te noho taratahi, ā, nā tērā i auaha tonu ngā rautaki a ngā kaiārahi me ngā kaiako ki te whakapāpā tonu atu ki ngā ākonga me ngā whānau.

He mea nui anō te kī ake i konei, ahakoa te huhua o ngā kōputu rauemi a Te Tāhuhu o te Mātauranga i whakaritea mā ngā ākonga puta noa i Aotearoa, kāore i hāngai ki ngā hiahia o ngā ākonga katoa, kāore hoki i hāngai ki te hohonutanga o te ahurea, o te reo e whakaratoa ana e te rāngai mātauranga reo Māori.

Mō ngā whānau kāore i āhei i ki te whakapāpā ki ngā kura me ngā ratonga, ka huri ngā kaiako ki te kimi ake i ngā rautaki rerekē hei whakapāpā atu, ka waea atu, ka pātuhi atu, ka whakamahia ngā pae pāpāho pāpori ki te tūhonohono tonu atu ki ngā whānau. Nā reira i mārāma te kitea o te manawanui me te manawaroa o te rāngai mātauranga reo Māori ki te kōkiri tonu ahakoa ngā taumahatanga me te angitutanga o ngā ākonga.

Ko tētahi wāhanga nui o tērā manawanui me te angitutanga, ko te arotahi a ngā whānau ki te akoako a ngā ākonga me te ū a ngā kaiako ki te tūhonohono atu me te tautoko i ngā hiahia o ia whānau ahakoa te aha.

“ I whakapāpā tonu mātou ki a
mātou, mā te Pukamata, ā, anō nei i
reira te whānau i ngā wā katoa. ”

TE REO O
TE WHĀNAU

TE REO O
TE WHĀNAU

“ I pārekareka katoa ki a mātou ngā
mahi akoako i te pouaka whakaata
mā ngā tamariki. ”

I tino whai hua te tūhonohono i te heke haeretanga o ngā taumata ōhiti, ā, i pai ngā piropiro o ngā ākonga ki te hoki atu ki ngā ratonga mātauranga – kāore i rongō i te wehewehe. I kitea i roto i te rangahau te manawa tau me te mauritau i te hokinga ake o ngā ākonga ki ngā kura, ki ngā ratonga anō hoki.

TE HAUORA O TE WHĀNAU:

He nui anō ngā haepapa i pīkauria ai e ngā kaiārahi ki te whakapāpā atu ki ngā whānau, otirā ki te whakapāpā atu ki te mahitahi ki ngā ratonga hapori me ngā tari kāwanatanga hei āwhina i ngā whānau.

“ Ka rite ake mātou ki te heipū mai he noho taratahi anō, ka mārāma ake hoki mātou. ”

TE REO O
TE WHĀNAU

I whai hua ngā whānau i ngā mahi a ngā kaiārahi ki te mahitahi, ki te whakapāpā, ki te whakataka hoki ki te taha o ngā ratonga pēnei i a KidsCan, i a Breakfast Club, i a Fruits in Schools, i a Whānau Ora, i te Manatū Hauora me ētahi atu ratonga hapori ā-rohe. Waihoki, ka mahitahi ki ngā marae, ki ngā hapū, ki ngā iwi kia whai āwhina te hunga e tika ana kia āwhinatia atu.

Mō te wā poto, hei urupare ki te mate urutā me te noho taratahi, ko te aronga matua ko ngā āhuratanga pēnei i te kai, i ngā rawa hauora me ētahi atu rawa pēnei i ngā paraikete me ngā kākahu mahana. I konei, ka pūmau te wairua o te whanaungatanga.

TE REO O TE
KAIĀRAHI

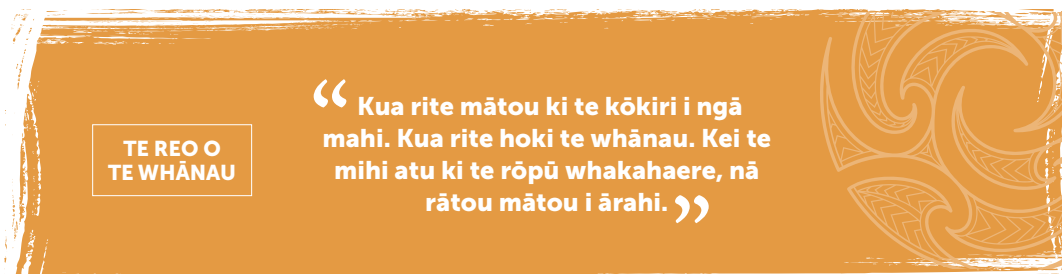
“ kāore i kō atu i ngā takoha a ngā kaupapa nei, otirā a ngā whānau, a ngā hapū, a ngā iwi ki ēnei kōputu rawa. ”

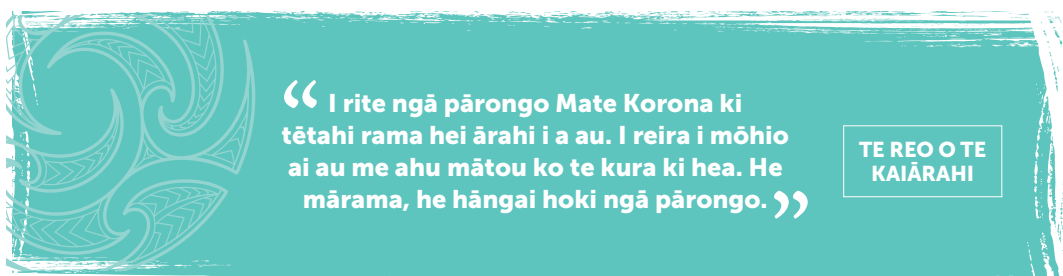
Te Pūāhuru: Ngā tautoko ngaio i ngā kaimahi me ngā kaiako

Ko tā Te Pūāhuru ko 'ngā ariā hou e whakapakari ana, e āpiti ana, e whakawhānui ana i te mōhio o tētahi, me te whakaū i te āhuru, i te māia, i te mākona. Ko ngā tautoko nei, ahakoa te momo, me whakakā i te hīkaka i roto i te tangata kia rapuhia ai te mātauranga.'

He nui anō ngā mahi ārahi, ngā mahi taunaki hoki a ngā rōpū whakahaere ki ngā ratonga whānui o te rāngai mātauranga reo Māori. He mea nui tēnei e noho mārama ai, e tautokona ai ngā kura, ngā ratonga me ngā kaiārahi. Ko ngā mahi i whakauruhia i āwhina ki te whakamāmā i ngā haepapa a ngā kaiārahi e pai ai tā rātou aro ki te tautoko i ngā uri, i ngā kaiako, i ngā whānau me ngā hapori.

Ka mihi te rāngai nei ki ngā kaiārahi i te putanga mai o ētahi aratohu ā-motu, me te tuariari i ngā uruparenga kounga ki te Mate Korona. I mihi hoki rātou ki ngā mahi a te Tāhuhu o te Mātauranga, arā ki ngā Kaitohutohu Māori, mō rātou i āwhina ki te tuku i ngā pārongo tika ki ngā hapori i te taha o ngā rōpū whakahaere, o ngā kaiārahi me ngā ratonga mātauranga reo Māori.

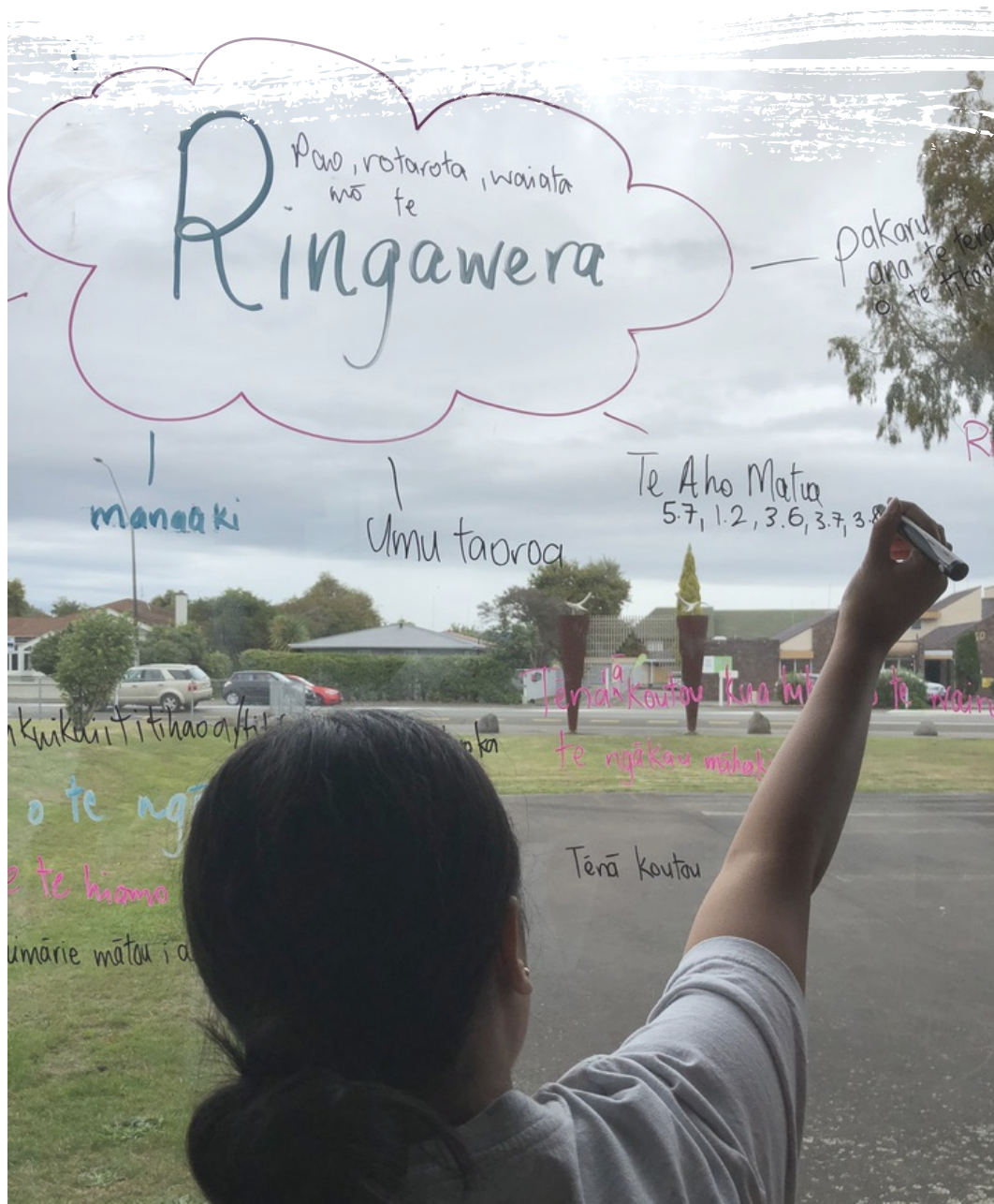

Kāore i roa, ka taka te kapa o ngā ratonga mātauranga reo Māori he nui tonu ngā pānekeneketanga i te taha o te ako tawhiti. Kāore i matatau ngā kaimahi katoa ki te whakamahi, ki te whakamātau, ki te whakauru i ngā hangarau matihiko rerekē. I whakapau kaha ngā rōpū whakahaere me ngā kaiārahi ki te rapu kaupapa hei whakapakari i ngā pūkenga o ngā kaimahi ki te whakamahi i ēnei āhuatanga i roto i ngā mahi. He mea mahitahi tēnei ki te taha o ngā kaiako e tika ai, e hāngai ai ngā whakangungu mā ngā kaiako i roto i ā rātou mahi.

Ko ngā momo mahi ko ēnei nā ko te whakawhānui i ngā whakamahinga o ngā pae kua aua atu e whakamahi kētia ana e ngā ratonga mātauranga reo Māori, pēnei i a Google Classroom, i a Microsoft Teams, i a Class Dojo, i a SeeSaw, i a Zoom hoki. Ko te nuinga o ngā whakangungu, he mea whakahaere ā-roto e ngā kaiako matatau ki te whakamahi i ēnei āhuetanga. I whai wāhi atu hoki ētahi ki te mahitahi ki ngā ratonga pēnei i a Tātai Aho Rau, i a Evaluation Associates, i a PB4L, i a MindLab hoki. I whakamahia hoki ētahi kaupapa hauora hei whakauru mā ngā kaiako i roto i ā rātou mahi ako tawhiti.

He nui anō te wā me te kaha i whakapaua e ngā kaimahi o te rāngai mātauranga reo Māori kia tika ai ngā mahi ako tawhiti me te poto o te wā hei whakatutuki i tērā. E kitea ana te auaha me te whaihanga i hua ake i te whānuitanga o te rāngai, he mea tutuki i runga i te mahitahi. I rangahau ngā kaiako i ngā āhuetanga hou o te ao matihiko hei kōkiri ake i te whakarauoratanga o te reo Māori. Kua tipu te hikaka i roto i ngā kaimahi hei kōkiri i te mātauranga reo Māori ki tua o anamata.

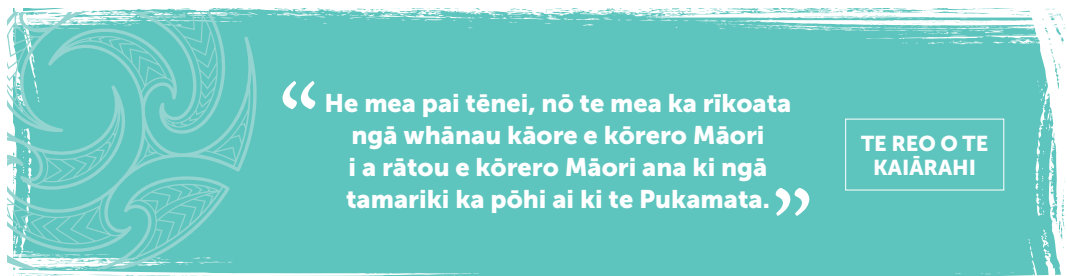

Te Māpura: Ngā auahatanga i roto i ngā mahi akoako

Te Māpura – ‘ngā korakora iti ka rere noa mai i te ahi, engari ka pukā mai, pēnei i te whakaaro ka rere, ka pukā mai hei tohu i te auaha me te whaihanga.’

He mea nui te auaha me te whaihanga i roto i te whakamahi me te whakautu i ngā hangarau matihiko. I mate ngā ratonga mātauranga reo Māori ki te mahi auaha me te whakaaro auaha. Ka rere tonu ngā mihi nui i te nui o te kaha me te whakahekenga werawera i mua i te noho taratahi, i te wā tonu o te noho taratahi, ā, i te wā i muri mai i te noho taratahi anō hoki.

Ko te hua o te whakaurunga mai o ngā pae matihiko me ngā wheako hou, mō te hunga kāore i raru i te tōritenga o ngā rawa matihiko, i nui ake te arotahi mai a te whānau me ngā ākongā. Ka huri ētahi o ngā whānau ki te ako ki te taha o ngā tamariki, arā hoki te hunga kāore e kōrero Māori. I kitea i hokihoki rātou ki te mātakitaki i ngā akoranga i rīkoatatia, i torotoro atu ki ngā ngohe me ngā pae ako tawhiti i roto anō i te haumarutanga o ō rātou kāinga.

I te waiatanga atu ki ngā hangarau matihiko, i nui ai te whai wāhitanga atu o te whānau i roto i ngā mahi. Nā te noho taratahi me ngā wheako i te ako tawhiti i tīmata ai ki te kōkiri i ngā kaupapa hou me ngā whakaaro auaha kia whai wāhi tonu ai te whānau whānui.

I mārāma te kite, i kaha ake te arotahi mai a ngā ākongā i roto i ngā mahi nā te whakaurunga mai o ngā hangarau matihiko puta noa i te rāngai mātauranga reo Māori. He nui anō ngā āhuatanga kei roto i tēnei e hāngai ana ki ngā ākongā, anei ētahi; i whānau mai tēnei reanga i te ao matihiko, kua waia noa atu rātou ki ēnei āhuatanga; he nui ake ngā kaupapa me ngā rautaki hei whakamahi mā ngā ākongā; kua auaha ake ngā kaiako i roto i ngā akoranga me ngā ngohe hoki. Ākuni pea, he hononga i waenganui i te nui ake o te whai wāhitanga mai o te whānau ki te nui ake o te arotahi a ngā ākongā tonu.

TE REO O
TE TAMAITI

“ I āhei ahau ki te whakarite i tāku ake hōtaka ako, ā, i āwhina taku kaiako i a au ki te whakaaro auaha. ”

I runga anō i te nui ake o te arotahi a ngā ākongā, kei te whai te huhua o ngā ratonga mātauranga reo Māori ki te whakamahi tonu i ngā hangarau matihiko me ngā rauemi matihiko i tua o te noho taratahi. He nui anō tā tēnā, tā tēnā whakatinana i tēnei, ā, mō ētahi he rīkoata i ngā karakia me ngā waiata ka pōhi ai ki ngā pae ipurangi, te tuari i ngā mahi ako a ngā ākongā ki ngā pae pāpāho pāpori, me tā ētahi kawē tonu i ngā akoako takirua me ngā ngohe mā ngā pae ipurangi. Kua kaha ake hoki te whakamahinga o ngā rauemi whakapāpā pēnei i a Zoom e whai wāhi ai ngā whānau ki ngā hui whānau.

Ngā Kitenga me ngā Āheinga Anamata

Ngā Āheinga Anamata

E tautuhi ana ngā kitenga a Te Tari Arotake i nui ake te arotahi a ngā ākongā, ā, e tinga ana ka rongo rātou i te oranga me te kawenga tonutanga o ngā mahi ako mehemea i toka ētahi pūnaha, ētahi tukanga me ētahi āhuatanga i mua, i te wā rānei o ngā taumata ōhiti 4 ki te 1 o te Mate Korona. Anei ētahi:

- ka noho ngā ākongā ki te pūtake o ngā whiriwhiringa whakaaro; tō rātou manawanui, tō rātou urutaunga me te whanaketanga mai o ngā pūkenga ako takitahi
- whanaungatanga, te kawē ngātahi i ngā haepapa me te whiriwhiri ngātahi i ngā whakaaro he mea kōkiri e ngā kaiārahi mahi ngātahi me te taikaha o ngā hapori me ngā tukanga whakapāpā
- te wāteatanga o ngā wheako me ngā rauemi ako e hāngai ana, e motuhake ana hei whakawhanake i ō rātou pūkenga reo, pūkenga tikanga hoki me ō rātou pūkenga e pai ai tā rātou noho ki te ao Māori, e angitu ai rātou
- ngā marautanga matihiko i roto i te rāngai mātauranga reo Māori me ngā pūkenga o ngā kaiako ki te whakamahi tika i te matihiko hei rautaki whakaako
- te wāteatanga o ngā kōputu rauemi ki ngā kaiako me ngā whānau, ngā hangarau matihiko, te rawaka o ngā taputapu matihiko me te kounga o ngā hononga ipurangi.

I noho tūhonohono tonu ngā hapori Māori, ā, i whai tonu rātou i ngā tikanga. Puta noa i te motu, ka tuariari ngā kaiako i ngā rauemi whakaako, ā, i rongo ngā whānau i ngā painga o ngā wheako ako e hāngai ana, e mīharo ana anō hoki.

Hei roto i te wā, ka aronui a Te Tari Arotake Mātauranga me ōna hoa arotake – Te Poari Matua o Ngā Kōhanga Reo rātou ko Te Rūnanga Nui o Ngā Kura Kaupapa Māori o Aotearoa ko Ngā Kura ā-lwi – ki te whakamahi i ngā kitenga i hua mai i tēnei arotake ki te tautoko tonu i ngā kura me ngā ratonga kia rite ake ai rātou ki te whakaako i tawhiti i tēnei ao pāhekeheke. He mea nui te waihanga i ngā rauemi hou me te whai kia wātea ai ngā rawa matihiko ki te katoa kei ngā ratonga mātauranga reo Māori. Ka tautuhi ngā kitenga nei i te āheinga ki te whakamahi me te tuari hoki i ngā mahi whakaako kounga kei roto kē i te ao Māori hei hāpai ake i ngā ākongā Māori kia angitu ai rātou katoa.

KAWAKAWA
MAI
TAWHITI

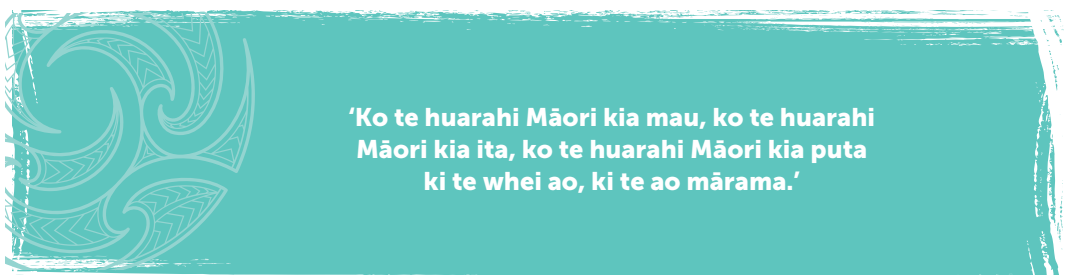
Kupu whakakapi

Inā te huhua o ngā wero i hua mai rā i te Mate Korona ki te rāngai mātauranga reo Māori, ā, kāore tonu e mōhiotia ana te whānuitanga o ngā pānga o tēnei mate urutā kua horapa ki te ao. Heoi anō, ko ngā mea e mārāma ana hei whakatairanga mā tātou, ko te āhua o te urupare a ngā ratonga nei ki aua wero, kia noho ai rātou hei tauira whakakitenga mā te rāngai.

Kāore i kō atu i ngā kaiārahi ki te whakapau i ō rātou kaha ki te tautoko, ki te āwhina hoki i ngā ākonga, i ngā kaimahi, i ngā hapū, i ngā iwi, nāwhai anō i arotahi ai ngā ākonga, i kaha kē atu te whai wāhi mai a ngā whānau i roto i ngā mahi ako tawhiti.

Hei whakakapi ake, i pai ngā mahi a te rāngai mātauranga reo Māori ki te tūhonohono atu ki ngā ākonga me ngā whānau mō te taha whakaako, engari i tua atu i tērā, ko te whakapūmau i te oranga o te whānau. I whakapau kaha ngā kaiako me ngā kaimahi ki te kimi rongoā ahakoa ngā pōraruraru o te wā. He mea tautoko tēnei e ngā kaihautū o ngā rōpū whakahaere me ngā mahi ngātahitanga a ngā kaimahi ki ngā whānau, ki ngā hapū, ki ngā iwi, ki ratonga kē atu. Ko tētahi tino hua, i kaha kē atu te whai wāhi mai a te whānau ki te ako ki te taha o ngā tamariki mā te reo, mā ngā tikanga, mā te mātauranga Māori.

He whakahirahira tonu te rāngai mātauranga reo Māori ki te whakarato i ngā kaupapa hāngai mā ngā ākonga, mā ō rātou whānau, mā ō rātou hapū, mā ō rātou iwi ki te nohotahi; ki te tūhonohono; kia whakapūmauhia ai ō rātou hauora; ki te whakapakari i ō rātou pūkenga reo, pūkenga tikanga hoki; ka mutu, kia puta mai ngā ākonga arotahi, ākonga auaha, ākonga hīkaka ka tū māia hei Māori i roto i te ao hurihuri nei.

**'Ko te huarahi Māori kia mau, ko te huarahi
Māori kia ita, ko te huarahi Māori kia puta
ki te whei ao, ki te ao mārāma.'**

TE TARI AROTAKE MĀTAURANGA
Education Review Office

New Zealand Government